

Artur Belowski

Radomskie Towarzystwo Naukowe

Po co i jak uczyć patriotyzmu?

Teaching Patriotism – Why and How?

STRESZCZENIE

Często zadajemy sobie pytanie, jak uczyć młode pokolenie patriotyzmu, w jaki sposób? Głównymi celami wychowania patriotycznego są: kształtowanie więzi z krajem ojczystym i świadomości obywatelskiej, rozwijanie poszanowania postaw prospołecznych i dobra wspólnego, kształtowanie szacunku dla własnego państwa. Patriotyzm, jako pewien stan pozytywnego nastawienia wobec ojczyzny i jej problemów, powinien być wartością leżącą u podstaw pracy wychowawczej nie tylko nauczycieli historii, wiedzy o społeczeństwie czy polonistów, ale też nauczycieli wychowawców. Wychowanie patriotyczne jest procesem ciągłym. Nauczyciel wychowawca zadania wychowania patriotycznego powinien analizować na tle wszystkich elementów wchodzących w skład tego procesu: rodziny, szkoły, organizacji społecznych, w tym młodzieżowych, państwa, Kościoła i najbliższego otoczenia wychowanków.

W dzisiejszych czasach, w dobie globalizacji, zjednoczonej Europy jest bardzo ważne, aby nie utracić patriotycznych wartości. Uczenie patriotyzmu w szkołach jest jedną z metod mówienia o tych wartościach. Na aspekt patriotyczny ma wpływ środowisko ucznia, radio, telewizja, Internet, Kościół.

Bardzo ważne w edukacji patriotycznej jest kształtowanie takich postaw jak: dyscyplina, przestrzeganie prawa, dbałość, staranność, konsekwencja, samodyscyplina, ufność w stosunku do ludzi, aktywność, spokój. Nauczyciele powinni wspierać uczniów, tworzyć izby pamięci narodowych, odwiedzać miejsca pamięci, uczestniczyć w uroczystościach patriotycznych czy upamiętniających bohaterów narodowych. Zadania szkoły powinny być ukierunkowane na organizowanie różnego rodzaju wydarzeń (spotkań, uroczystości, inscenizacji, wycieczek) wyzwalających przeżycia związane z obchodzeniem różnych świąt państwowych, ważnych dla kraju rocznic, zapoznanie uczniów z symbolami narodowymi i instytucjami, które mają istotne znaczenie dla funkcjonowania narodu i państwa polskiego, przygotowanie do aktywnego, odpowiedzialnego uczestnictwa w życiu publicznym państwa i społeczeństwa. Zadania programowe muszą być spójne z treściami programowymi. Efekty edukacyjne są widoczne w postaci osiągnięć uczniów, takich jak: znajomość hymnu narodowego, symboli narodowych i państwowych, umiejętności zachowania się podczas uroczystości szkolnych i państwowych, uwrażliwienie na pomoc innym, umiejętność

podejmowania decyzji, działalność w samorządzie szkolnym i znajomość instytucji państwowych.

Dla jednych przejawem patriotyzmu jest śpiewanie hymnu, dla innych dbałość o polskie tradycje i poczucie odpowiedzialności za ojczyznę. Dla wielu patriotyzm to po prostu „miłość do ojczyzny”, „walka w jej obronie”, „to gotowość poświęcenia życia dla niej”. Dla większości młodych prawdziwym patriotą jest wielki człowiek, papież Polak Jan Paweł II, dla niektórych po prostu rodzice, inni przywołują wszystkich żołnierzy, dowódców, którzy walczyli za ojczyznę.

Porównując czasy epoki komunizmu i czasy III Rzeczypospolitej w aspekcie wychowania patriotycznego, jest dużo wspólnych wartości, które są realizowane albo warto je realizować w polskiej szkole i w domu rodzinnym. Obecna sytuacja gospodarcza w Polsce nie sprzyja kształtowaniu postaw patriotycznych w rozumieniu: ja i mój kraj. Dlatego w polskiej szkole trzeba szukać wspólnie rozwiązań i pomysłów, co można zrobić, aby było lepiej. Należy apelować do uczniów, by świat, który zbudują, był lepszy niż ten, który zbudowaliśmy dla nich. Trzeba pokazywać, że można dużo zrobić, co da w przyszłości wymierne efekty, a uświadamianie, pokazywanie i wpajanie takich postaw jest ważnym celem opiekuńczych i wychowawczych zadań. Patriotyzmu nie można nauczyć się na kilku lekcjach, trzeba uzmysławiać uczniom ogromne znaczenie patriotyzmu oraz zachowania własnej tożsamości we współczesnym świecie.

SUMMARY:

We often ask ourselves: "why teach patriotism to young generation and how to do it"? The problem of patriotism in the Polish society and Polish schools has been discussed extensively. However, those most concerned, i.e. pupils, find it difficult to identify themselves as patriots. They do not have contemporary role models, they do not identify themselves with Polish patriots. A lot of research into patriotic attitudes of children and youth has been carried out. However, the results did not show that Polish youth have a different approach to this issue. Certainly, patriotism should be taught in Polish schools with the full commitment of teachers. Teachers' attitudes should shape patriotic attitudes and behaviors of their pupils from an early age. The role of parents and grandparents in building up patriotism is equally important. It is essential not to lose the basic patriotic values in modern times, at the time of globalization, united Europe, in the context of global political events. Patriotic education at school is only a part of the educational process. Other factors also affect this process, e.g. the local environment where the youth spend their time outside of school, the influence of the media and in particular that of the radio, TV, Internet, magazines, as well as the influence of the Church. Patriotism cannot be taught in the course of few lessons. Yet, we can make our pupils realize the meaning and significance of patriotism in the modern world and the importance of preserving one's own identity. Developing love for homeland among young people is and will be one of the most important tasks both for us and the society as a whole. At the same time, we must bear in mind that love is not a passive affection, but an activity, pursuit of development and happiness. A very important task in patriotic education of the youth is emphasizing such values as discipline, respect for law and order, diligence, conscientiousness, self-respect, confidence in other people, seeing the meaning of one's own activities, and love for justice and freedom. Education developing the spirit of patriotism means also forming the pupils' attitudes towards national symbols: the flag or banner, the anthem, the coat of arms, historical reminders of patriotic events and other national or social values. Educational authorities should support schools and help them launch, for example, Heritage Rooms – memorial sites commemorating important patriotic events and the heroes associated with them.

SŁOWA KLUCZOWE

patriotyzm, patriota, postawy patriotyczne, wychowanie obywatelskie, globalizacja

KEYWORDS

patriotism, patriot, patriotic attitudes, citizenship education, globalization

Wprowadzenie

Patriotyzm jest pojęciem mocno związanym z tożsamością narodu. Uczenie patriotyzmu w XXI w. jest szczególnie istotne w kontekście ogólnego kryzysu w wartościowaniu człowieka i jego postaw w obliczu różnego rodzaju zagrożeń, takich jak terroryzm, kataklizmy. Zadanie rodziców, szkoły w tym aspekcie jest niezwykle ważne. Pedagodzy, nauczyciele pracujący w szkołach powinni być odpowiedzialni za kształtowanie postaw patriotycznych. Czy jednak tak się dzieje? Jaki jest sens uczenia patriotyzmu w XXI w., w dobie naszego udziału w UE? Czy jest on realizowany, a jeśli tak, to w jakim zakresie? Czy młodzież uważa się za patriotów? Na te pytania autor stara się odpowiedzieć w niniejszym artykule.

Pojęcie patriotyzmu definiowane jest w różnoraki sposób. Zdaniem L. Malinowskiego „przez patriotyzm można rozumieć taki stan, w którym człowiek, żywiąc swe uczucia i przywiązanie do ojczyzny, narodu i państwa, stara się jednocześnie dać im zewnętrzny wyraz w swoim postępowaniu, niezależnie od sytuacji, w jakiej się znajduje”¹.

Natomiast według Jana Pawła II „patriotyzm oznacza umiłowanie tego, co ojczyście; umiłowanie historii, tradycji, języka czy samego krajobrazu ojczyzny. Jest to miłość, która obejmuje swym zasięgiem również dzieła rodaków i owoce ich geniuszu. Próba dla tego umiłowania staje się każde zagrożenie tego dobra, jakim jest ojczyzna (...). Ojczyzna jest dobrem wspólnym wszystkich obywateli i jako taka jest też wielkim obowiązkiem”².

K. Ziółowicz wyróżnia cztery rodzaje patriotyzmu:

- patriotyzm narodowy – poczucie silnej więzi z narodem;
- patriotyzm państwowy – więź z państwem, w którego obrębie leży mała ojczyzna;
- patriotyzm cywilizacyjny – poczucie więzi człowieka z całą cywilizacją pochodzenia i rozwoju;
- patriotyzm duchowo-religijny – głęboka więź z religią, Kościołem pochodzenia, jego obrządkiem, obyczajami³.

Wymienione elementy patriotyzmu powinny się znaleźć w nauczaniu programowym w polskiej szkole o różnym poziomie kształcenia, stanowiąc pewnego rodzaju *credo* uczenia o patriotyzmie.

¹ L. Malinowski, *Barwy patriotyzmu*, Warszawa 1987, s. 6.

² Jan Paweł II, *Pamięć i tożsamość*, Kraków 2005, s. 71-72.

³ K. Ziółowicz, *Edukacja regionalna jako element edukacji patriotycznej*, Kielce 2007, s. 42-43.

Uczenie patriotyzmu w zintegrowanej Europie jest niezwykle ważne. Postęp w dziedzinie komputeryzacji doprowadził do zaniku poczucia tożsamości osobowej i pewnego rodzaju zagubienia człowieka. Unia Europejska przyczyniła się do stworzenia społeczeństwa wielokulturowego. Następuje powolne zanikanie tożsamości jednostek i całych narodów. Życie w zintegrowanej Europie wywołuje u wielu ludzi falę lęków o utratę własnej tożsamości narodowej, a także lęk o utratę własnej małej ojczyzny. Trzeba dbać o solidarność społeczną, zaczynając od rodziny przez region, państwo aż do Europy. Unia powinna utrzymać różnice kulturowe na poziomie narodowym, regionalnym, a zwłaszcza tożsamość i patriotyzm. Należy zachować poszanowanie własnej przeszłości i tradycji, nie niszcząc narodowych kultur.

Do przeciwdziałania różnym patologiom, zmianom społecznym może się przyczynić odpowiednie prowadzenie wychowania patriotycznego bez różnych uprzedzeń do innych nacji i narodów. Ma to polegać głównie na:

- zadbaniu, aby uczniowie byli wyposażeni w dobrą znajomość przeszłości, zarazem dobrą znajomość własnego regionu, kraju;
- kształtowaniu więzi, przywiązania do własnego narodu;
- przygotowaniu młodzieży do służby własnej ojczyźnie.

Młodzież powinna być uczona rzetelnej, uczciwej, dynamicznej i twórczej pracy na rzecz kraju, wywiązywania się z obowiązków obywatelskich, takich jak płacenie podatków, przestrzeganie prawa, poszanowanie demokracji, stawianie w obronie ojczyzny w przypadku zagrożenia, utrzymanie ładu, praworządności, wierności wartościom narodowym.

Kształtowanie świadomości narodowej można realizować poprzez kulturę duchową obejmującą język, literaturę, sztukę, pieśń narodową, wierzenia religijne, teatr, malarstwo, a także znajomość języka ojczystego i literatury, nie zapominając o przekazywaniu wartości narodowych i dorobku przodków.

Po co uczyć patriotyzmu w polskiej szkole?

Debata na temat wychowania patriotycznego nie dała racjonalnych odpowiedzi na wszelkiego rodzaju wątpliwości i pytania z nim związane. Z obserwacji wiemy, że młodzież niechętnie uczestniczy w patriotycznych uroczystościach z różnych ważnych dla narodu okazji. Niektórzy jednak uważają, że nie muszą tego robić, skoro i tak wyjadą za granicę w poszukiwaniu lepszych warunków życia. Często mówi się o patriotycznym wychowaniu dzieci i młodzieży w okresie międzywojnia jako wzorcu. Są jednak opinie, że to było dawno, że wtedy była inna młodzież, inne uwarunkowania ekonomiczne, środowiskowe.

Trudno się nie zgodzić z pewnymi faktami, ale młodzież powinna znać historię kraju i nawiązać z nim szczególną więź emocjonalną. W każdym kraju edukuje się do miłości narodu, ziemi, mowy, symboli narodowych.

Patriotyzm jest ważnym elementem wychowania zarówno w szkole, jak i w domu rodzinnym. Od postawy nauczycieli i rodziców zależy, jak młodzież ów patriotyzm będzie postrzegać, jak będzie odbierać pewne wartości. Patriotyczne zachowanie to pewne postawy, które uzewnętrzniają się podczas różnych uroczystości narodowych, w trakcie rozmów, w codziennym życiu. Patriotyzm w dzisiejszych czasach nie jest modny w pewnych środowiskach. Kim dziś jest patriota? Można na to pytanie odpowiedzieć prosto: to człowiek, który kocha kraj i który jest gotów oddać za niego życie.

Młodzi ludzie nie utożsamiają się z patriotyzmem. Mają kłopot ze zdefiniowaniem siebie jako patriotów. W dzisiejszych czasach nie ma wzorców osobowych, do których mogłaby się odwołać młodzież. Postacie historyczne nie zawsze przemawiają do jej wyobraźni. Zdaniem wielu patriotyzm jest pojęciem archaicznym, niepasującym do dzisiejszych czasów.

Jacy uczniowie chodzą do polskich szkół? J. Czapiński⁴ twierdzi, że młodzież jest taka jak my, dorośli. Próbując odpowiedzieć na to pytanie, J.P. Sawiński⁵ stawia kilka pytań dotyczących patriotyzmu, np.: Czy młodzież wykazuje podobny do dorosłych poziom aktywności, zaangażowania w sprawy obywatelskie, narodowe i regionalne? Czy poziom agresji wobec innych i poziom miłości do ojczyzny jest podobny? Uczniowie w dzisiejszych czasach są inni niż ich rówieśnicy 30 lat temu. Inaczej myślą, inaczej się zachowują, inny jest ich system wartości, oceny, postawy i zachowania.

Czapiński wskazuje bardzo duże zaniedbania polskiej szkoły w zakresie budowania wspólnoty i kształcenia postaw społecznych. Potwierdza, że uczniowie osiągają znaczące wyniki w tzw. „testach wiedzy”, wygrywając konkursy, olimpiady, ale nie mają aktywności społecznej i przekonania, że warto pracować dla innych. Szkoła powinna wychowywać aktywnych obywateli. Jego zdaniem wystarczy zmienić system wspierania społecznych i patriotycznych postaw uczniów. Obecny system nie zachęca do współdziałania i budowania szkolnej czy lokalnej wspólnoty. Według niego, polska szkoła nie uczy demokracji, chociaż na początku dobrze uczy „o demokracji”. Podstawą jest praca w samorządzie szkolnym, ale do pracy w nim uczniów jest niewiele⁶. Jak zauważa Czapiński. „w szkołach podstawowych uczniowie i nauczyciele jeszcze nie najgorzej

⁴ J.P. Sawiński, *Po co i jak uczyć patriotyzmu w szkole?*, „Wszystko dla Szkoły” 2007, nr 10, s. 7.

⁵ Tamże.

⁶ A. Godlewski, *Młodzież jest taka jak my (rozmowa red. z prof. J. Czapińskim)*, red. A. Godlowski, „Głos Koszaliński” 2006, nr 131.

oceniają działanie samorządów uczniowskich. Ale potem te oceny wciąż się pogarszają. Maturzyści już praktycznie nie różnią się od dorosłych⁷.

W rozmowie z J. Żakowskim Czapiński potwierdził: „(...) nie narkotyki, nie papierosy i nawet nie przemoc powinny być największym zmartwieniem polskiej szkoły, ale fakt, że ona nie tworzy społeczeństwa i nie wychowuje odpowiedzialnych za los wspólnoty obywateli⁸. Często nie ma w polskich szkołach akceptacji dla innych narodowości. System wartości jest spłaszczony. Nie ma autorytetów takiego formatu jak Piłsudski czy Jan Paweł II.

Według mnie poglądy Czapińskiego nie do końca są prawdziwe. Jest dużo uczniów aktywnych, chcących pracować dla innych. Angażują się w różne projekty, zadania, pomagają nauczycielom. Akceptują uczniów innych narodowości w swoich szkołach. Znają znaczenie wolontariatu. Mają możliwość wykazania się w samorządzie szkolnym i innych organizacjach istniejących na terenie szkoły⁹. Od nauczycieli zależy, jak wykorzystają potencjał młodych ludzi.

Kolejne nasuwające się pytanie brzmi: czy nie mamy obecnie do czynienia z kryzysem szkolnego wychowania? Być może trzeba zmienić zasady szkolnej pracy i o systemie działań motywujących zintegrowanych z dydaktyką nie mówić „wychowanie”, tylko edukacja patriotyczna.

Elwira J. Kryńska¹⁰ zaleca powrót do pozytywnych wartości wychowania patriotycznego. Należy mówić o polskiej kulturze, której istotną cechą jest wolność człowieka. Wolność objawiała się w dążeniach niepodległościowych, a w szczególności w wojnach obronnych, w walkach o niepodległość, w wojnie z bolszewikami, z okupantem hitlerowskim w 1939 r., podczas okupacji i wreszcie w powstaniu warszawskim. Tym dążeniom wolnościowym przyświecało hasło: „Za naszą wolność i waszą”. W polskiej kulturze i twórczości literackiej istnieją cenne wartości, które należy rozwijać. Bycie Polakiem do czegoś zobowiązuje poprzez historię własnego narodu, poprzez czerpanie z tych elementów soków i tym samym wzbogacanie swojego narodu. Przecież to Polska była „przedmurzem chrześcijaństwa”. Przez wszystkie wieki polski naród stracił wiele milionów obywateli w wyniku walki z obcym naporem.

Wiek XXI, a z nim rozwój cywilizacyjno-kulturowy, rosnące potrzeby edukacyjne nowoczesnego społeczeństwa, procesy globalizacji, przeobrażenia

⁷ Tamże.

⁸ J. Żakowski, *Rzecz o szczuciu. Rozmowa z prof. Januszem Czapińskim o niespodziewanych konsekwencjach poczynań ministra edukacji Romana Giertycha w polskich szkołach i o tym, jak wybrnąć z tego bigosu*, „Polityka” 2007, nr 10.

⁹ Por. A. Godlewski, *Młodzież jest taka jak my (rozmowa red. z prof. J. Czapińskim)*, art. cyt.

¹⁰ E. Kryńska, *Idealy wychowania i wzory osobowe narodu polskiego w XIX i XX w.*, t.1, Białystok 2006, s. 415.

ustrojowe i społeczne w Polsce skłaniają do przewartościowań w aspekcie wychowawczym. Wiele treści wypełniających postawy wychowawcze wymaga zmian. Pojęcie patriotyzmu zdezaktualizowało się, a samo słowo patriotyzm straciło na znaczeniu. W obecnym czasie nie wymaga się od Polaków postawy wiktoryjnej czy martyrologicznej, niedawno popularnych wśród młodzieży szkolnej¹¹. Chwali się wręcz tych, którzy wykształceni w Polsce, opuszczają ojczyznę w poszukiwaniu lepszych zarobków. W ten sposób mamy do czynienia z kolejną falą emigracji¹².

To zjawisko przynosi stratę w kraju i nie ma pewności, czy przetrwają elementy patriotyzmu: przywiązanie do rodzinnego gniazda, wsi, miasteczka, miasta, kraju. W szkolnej edukacji historycznej jest realizowana idea osobistego zaangażowania i świadomego uczestnictwa uczniów w rozwoju własnego regionu¹³. Są autorskie programy nauczania umacniające postawy patriotyczne przez dobór treści będących kompilacją pravicowego, lewicowego, liberalnego poglądu na świat. Pojawiają się nowe propozycje wychowawcze dla uczniów, wskazujące na wartości i postawy ułatwiające życie w ponowoczesnym społeczeństwie¹⁴. Niektórzy twierdzą jednak, że kształcenie patriotyczne nie jest w ogóle potrzebne. Według nich polski model patriotyzmu, rozwijany znacząco w XIX i XX w., nie przystaje do życia społecznego wieku XXI. Założenia wychowania patriotycznego z lat 70. i 80. ubiegłego wieku do dzisiaj są aktualne. Za podstawowy cel wychowania uznano wówczas kształtowanie pozytywnych wartości, takich jak: ojczyzna, naród, państwo, wolność. Działania szkoły powinny pokazywać, że należy „służyć ojczyźnie, być patriotą, znać swój kraj i jego tradycje, kulturę, symbole narodowe, dbać o piękno i czystość języka ojczystego”¹⁵. Nauczanie na poziomie szkoły podstawowej powinno być skoncentrowane na własnym kraju, na poznawaniu jego dziejów, przyrody, środowiska, dorobku kultury, osiągnięć twórców, artystów, naukowców. Mówiąc o starożytności, Europie i świecie, zapominamy o tym, co ojczyste. Mimo że świat jest „globalną wioską”, w żadnym narodzie nie znajdziemy tak lekceważącego podejścia, ignorowania wysiłków pokoleń rodaków jak w narodzie polskim¹⁶.

¹¹ J. Maternicki, *Edukacja historyczna młodzieży. Problemy i kontrowersje u progu XXI w.*, Toruń 1998, s. 13.

¹² J. Jedliński, *Wszystko ginie w medialnym zgiełku*, „Przegląd” 2004, nr 15, s. 11-13.

¹³ D. Konieczna-Słiwińska, *Edukacja regionalna w szkolnictwie ponadgimnazjalnym*, „Wiadomości Historyczne” R. XLVII, 2004, nr 2, s. 52-55.

¹⁴ A. Radomski, *Edukacja historyczna wobec wyzwań ponowoczesności*, www.kulturahistoria.umcs, s. 8 (dostęp: 14.12.2005).

¹⁵ Z. Rondańska, *Czy lekcje wychowania patriotycznego są potrzebne?*, „Wychowanie Muzyczne w Szkole” 2007, nr 1, s. 5-6.

¹⁶ Tamże, s. 15.

To są poważne zarzuty do całej polskiej społeczności. Wydaje mi się, że bardzo ważne są także uwarunkowania geopolityczne, gospodarcze. Ludzie nie będą zadowoleni ze swojego kraju, jeżeli ten kraj nie zapewni im podstawowych elementów do życia. To, że nie ma pracy, są słabe zarobki, opieka socjalna jest niewystarczająca i na skromnym poziomie, ma wpływ na kształtowanie postaw, w tym postawy patriotycznej.

Zjawisko globalizacji – uniformizacji

Mamy swoich bohaterów narodowych, jak chociażby Adam Małysz, za którym podążało tysiące Polaków z biało-czerwonymi flagami. Jest to człowiek sukcesu. Mówimy dumnie o papieżu Polaku. Trzeba podjąć budowę nowego modelu patrioty. Należy zaniechać sięgania do utartych przekonań, np. do dziewiętnastowiecznej pozytywistycznej postawy. Oddziaływania ideologiczne nie mają już racji bytu. Dąży się natomiast do aktywności, wyboru postaw i indywidualnych zachowań¹⁷. Globalizacja narzuca uniformizację postaw narodowych. Próbuje zmieniać się postrzeganie naszej przeszłości, proponuje się rezygnację z martyrologii, odrzucenie mitologizacji dziejów. J. Maternicki¹⁸ apeluje, aby historia nie była traktowana jako służebna wobec decydentów politycznych. Powinno się budować patriotyzm rozsądny, rozumny, patriotyzm państwowy, pokojowy. Nauczyciel oprócz codziennych obowiązków w szkole powinien wyjaśniać uczniom, jaki jest pożytek płynący z wiedzy o przeszłości i jej znaczeniu w kreowaniu ich sylwetki intelektualnej, pobudzeniu do refleksyjnego podejścia do przeszłości, teraźniejszości i przyszłości.

Szkoła XXI w., w której nauczanie historii będzie na odpowiednim poziomie, wiadomości o Polsce, poznawanie własnego kraju, praca dla rodziców, odpowiedni styl uprawiania polityki – takie czynniki życia społecznego mogą tworzyć wychowanie patriotyczne. Wtedy apoteozę bohaterów zastąpią dyskusje nad losami i drogami ewolucji narodu – co nie jest sprzeczne z patriotyzmem ani z szacunkiem dla zmarłych za ojczyznę. Należy pamiętać o oddawaniu hołdu pomordowanym za wolność naszego kraju oraz podkreślać sens powstań narodowych w aspekcie cywilizacyjnego rozwoju kraju na przestrzeni dziejów.

¹⁷ A.D. Lazari, *Patriota z Unii*, „Przegląd” 2004, 2 maj, s. 34-35

¹⁸ J. Maternicki, *O nowy kształt edukacji historycznej*, Warszawa 1984, s. 12-42

Patriotyzm w ujęciu badawczym

Wśród form patriotyzmu wyróżniamy: patriotyzm ślepy albo bezkrytyczny, zwany też negatywnym patriotyzmem, oraz patriotyzm krytyczny, konstruktywny¹⁹. Badania przeprowadzone w różnych krajach i w Polsce wykazały, że patriotyzm bezkrytyczny (nacjonalizm) współdziała z rasizmem, ideologią faszystowską i akceptacją przemocy w stosunkach międzynarodowych. Poziom krytyczny nie wiąże się z żadną z tych postaw. W Polsce bezkrytyczny patriotyzm łączy się z mało pozytywnym stosunkiem do demokracji i różnym jej rozumieniem. Osoby mające bezkrytyczny patriotyzm częściej niż osoby o niskim nasileniu tych postaw demokrację oceniają jako formę państwa ideologicznego, katolickiego albo opiekuńczego²⁰.

Taki bezkrytyczny patriotyzm w Polsce jest widoczny w ideologii i zachowaniu młodzieży z organizacji „Młodzież Wszechpolska”, co przejawia się podczas różnych uroczystości i manifestacji patriotycznych.

E. Nowicka²¹ w połowie lat 90. XX w. prowadziła badania, w których uczestniczyli uczniowie szkół średnich i studenci. Badania wykazały, że młodzi ludzie raczej myślą o tożsamości narodowej jako więzi konwencjonalnej, chociaż etniczne kryteria identyfikacji narodowej są często przez nich wybierane jako ważne. Na pytanie: „Co Twoim zdaniem sprawia, że ktoś jest Polakiem?” większość (94,4%) badanych wybrała (z dziesięciu kryteriów) odpowiedź „Poczucie, iż jest się Polakiem”; 80,3% uznało za ważną znajomość historii i kultury Polski, dobrą znajomość j. polskiego podkreślało 80,1% osób, posiadanie przynajmniej jednego rodzica narodowości polskiej – 65%, urodzenie się w Polsce – 61%. Mniej ważnymi dla młodych ludzi kryteriami polskości były wiara katolicka – 26,3% oraz zasługi dla kraju – 35,9%. Na podstawie badań w 23 krajach widać, że Polacy bardziej niż inni Europejczycy dostrzegają kryteria etniczne, podkreślając przy określaniu tożsamości narodowej znaczenie czynników niezależnych od jednostki, takich jak fakt urodzenia w kraju²².

¹⁹ S. Feshbach, *Ludzka agresja a wojna*, dz. cyt.; B. Anderson, *Imagined communities. Reflection on the origin and spread of nationalism*, London 1991; E. Staub, *Blind versus constructive patriotism: Moving from embeddedness in the group to critical loyalty and action*, w: *In the lives of Individuals and Nations*, red. D. Bar-Tal, E. Staub, Chicago 1997; K. Skarżyńska, *Nacjonalizm, patriotyzm a relacje międzynarodowe*, w: tejże, *Człowiek a polityka. Zarys psychologii politycznej*, Warszawa 2005, s. 272-305.

²⁰ K. Skarżyńska, *Konotacje demokracji a patriotyzm i nacjonalizm. Raport z badań*, Warszawa 1994, s. 76.

²¹ E. Nowicka, *Polskość w świadomości młodzieży szkolnej i studenckiej*, w: *Inny-obcy-wróg. Swoi i obcy w świadomości młodzieży szkolnej i studenckiej*, red. E. Nowicka, J. Nawrocki, Warszawa 1996.

²² Por. Z. Bokszański, *Polacy o sobie: autoidentyfikacje i samooceny*, „Kultura Współczesna” 2006, nr 1, s. 39-48.

A. Przeclawska przeprowadziła w szkołach średnich w 1993 r. (i powtórzyła je w 2003 r.) badania na temat stosunku młodzieży do pojęcia patriotyzmu. Pojęcie „patriotyzm” w opinii młodzieży z 2003 r. jest aktualne – wskaźnik procentowy kształtuje się na podobnym poziomie jak w 1993 r., ale mniej osób uważa, że należy narażać życie w obronie ojczyzny. Przekonanie o powinności narażania życia w obronie ojczyzny częściej występuje u osób młodszych i u kobiet.

Tabela 1

	Zdecydowanie tak		Raczej tak		Raczej nie		Zdecydowanie nie	
	1993	2003	1993	2003	1993	2003	1993	2003
W dzisiejszych czasach pokoju pojęcie patriotyzmu jest przestarzałe i nieaktualne.	7,6%	6,4%	29,8%	29,3%	44,3%	44,0%	1,3%	17,0%
Należy ryzykować życie w obronie ojczyzny.	34,7%	28,4%	45,2%	46,6%	11,8%	16,7%	3,6%	4,1%

Źródło: opracowanie własne na podstawie A. Przeclawska, *Bóg, honor i Ojczyzna w recepcji współczesnej młodzieży-refleksje pedagoga*, w: *Wychowanie. t. 4: pojęcia, procesy, konteksty: interdyscyplinarne ujęcie*, red. M. Dudzikowa, M. Czerepaniak-Walczak, Gdańsk 2008, s. 78.

Seymour Feshbach²³ sprawdzał wśród studentów, jak na różne postawy patriotyczne wpływa wyobrażenie rozstania z rodzicem. W wyniku badania okazało się, że wśród mężczyzn istotny wzrost siły postawy nacjonalistycznej zaobserwowano w wyniku wyobrażonej separacji od matki. Wśród kobiet separacja od ojca dawała konsekwencje w postaci nasilenia patriotyzmu krytycznego.

Zrozumienie patriotyzmu krytycznego i bezkrytycznego (ślepego) nawiązuje do okresu dzieciństwa, kiedy dziecko zaczyna budować relacje z innymi. Patriotyzm jest formą budowania relacji z innymi jednostkami i grupami oraz szukaniem społecznego uznania i statusu, dającego poczucie bezpieczeństwa. Cechą wyróżniającą ślepy patriotyzm jest dążenie do pokazania wartości i siły grupy własnej, bezkrytyczna akceptacja jej zachowań i postaw. Bezkrytyczni

²³ S. Feshbach, *Ludzka agresja a wojna*, dz. cyt.

patrioci podkreślają własną wysoką moralność, szczególnie zasługi, za które należy się grupie specjalne traktowanie, a z drugiej strony wskazują liczne zagrożenia i „wystawienie” na ataki z zewnątrz²⁴.

W 2003 r. została przeprowadzona ankieta dotycząca postaw patriotycznych wśród studentów pedagogiki w Bielsku-Białej. Wśród odpowiedzi respondentów pojawiały się odpowiedzi, że słuszna jest usprawiedliwiona interwencja zbrojna w trosce o obronę praw człowieka (85%). Ankietowani przychylali się do postulatu kształcenia wśród młodzieży „etosu rycerskiego”, który wyrażałby się w gotowości oddania życia za ojczyznę czy też słuszną sprawę (60%)²⁵.

Na podstawie wypowiedzi widoczna jest duża odpowiedzialność i dojrzałość młodzieży studenckiej za losy kraju w obliczu zagrożenia i interwencji zbrojnej wobec naszego narodu.

Dostrzeganie człowieka i szacunek dla każdego, respektowanie uniwersalnych potrzeb i wartości, pozytywna wizja jednostki, współpraca i pomoc prowadzą do postawy zaufania i empatii, co jest podstawą patriotyzmu krytycznego. Uniwersalizm wartości i wiara w człowieka są predyktorami pozytywnego stosunku do państwa, który jest wyznacznikiem rozwoju patriotyzmu obywatelskiego²⁶. Wychowawcy, pedagodzy swoją mocą muszą te cechy kształtować na swoich zajęciach dydaktycznych i pozalekcyjnych, poprzez treści, pomoc charytatywną potrzebującym, uczestnictwo w ważnych wydarzeniach historycznych, czcząc pamięć bohaterów walczących o niepodległą Polskę.

W. Stróżewski, analizując wątek uniwersalizmu wartości i wiary, podkreśla, że „Opcja podstawowa zarysowuje się niewątpliwie najwyraźniej w życiu religijnym człowieka. (...) Motywacja religijna bywa nader często podstawą tej opcji, której ideą naczelną jest miłość drugiego człowieka i poświęcenie dla niego. (...) Opcja podstawowa może mieć jednak jeszcze inny charakter. Jeśli do niej należy miłość wartości, to odnosić się ona może także do prawdy, której oddaje swe życie uczony (...) albo do rzeczywistości tak dziś zdaje się abstrakcyjnej, a tak realnej dla wielu Polaków-Ojczyzny. Miłość ojczyzny, jako opcja podstawowa, wyraża się w tej postawie, którą nazywamy patriotyzmem. (...) Miarą autentyczności stosunku do opcji podstawowej jest gotowość poniesienia, dla niej właśnie, ofiary”²⁷.

²⁴ K. Skarżyńska, *Rodzaje patriotyzmu. Czy i jak osobiste doświadczenia oraz wychowanie różnicują postawy narodowe?*, w: *Wychowanie, pojęcia, konteksty, procesy. Interdyscyplinarne ujęcie*, red. M. Dudzikowa, M. Czerepaniak-Walczak, t. 4, Gdańsk 2008, s. 69

²⁵ Wyniki ankiety zostały opublikowane w monografii G. Grzybka, *Aktualność idei wychowawczych Józefa Bilczewskiego metropolity lwowskiego w latach 1900-1923*, Bielsko-Biała 2003, s. 42-43.

²⁶ *Wychowanie, pojęcia, konteksty, procesy. Interdyscyplinarne ujęcie*, dz. cyt., s. 71.

²⁷ W. Stróżewski, *Aksjologiczna struktura człowieka*, „Kwartalnik Filozoficzny” 1988, z. 4, s. 30-32.

Według lwowskiego arcybiskupa Bilczewskiego ojczyzna opiera się na:

- wspólnej ziemi;
- wspólnym języku i kulturze;
- umiłowaniu historii ojczyzny i wynikającej z tej miłości odpowiedzialności za nią²⁸.

Wychowanie obywatelskie czy patriotyczne jest kształtowaniem humanizmu, poszanowania uniwersalnych wartości. Ukazywanie wartości człowieka, ale też jego dewaluowanie może być elementem nauczania każdego przedmiotu szkolnego, także w zakresie interakcji dziecka z osobami dorosłymi. Historii i kultury własnego narodu i kraju trzeba tak uczyć, aby uczniowie stawali się krytycznymi patriotami albo aby byli narodowymi narcyzami. Wiedza historyczna i obywatelska, zdobyta podczas edukacji w szkole, nie wystarcza ani do postawy otwartego, krytycznego patriotyzmu, ani do zapoczątkowania zachowań obywatelskich. W Polsce nastolatki mają ponadprzeciętny poziom wiedzy obywatelskiej, wyższy niż ich rówieśnicy w 27 krajach świata, ale ich aktywność obywatelska jest słaba²⁹.

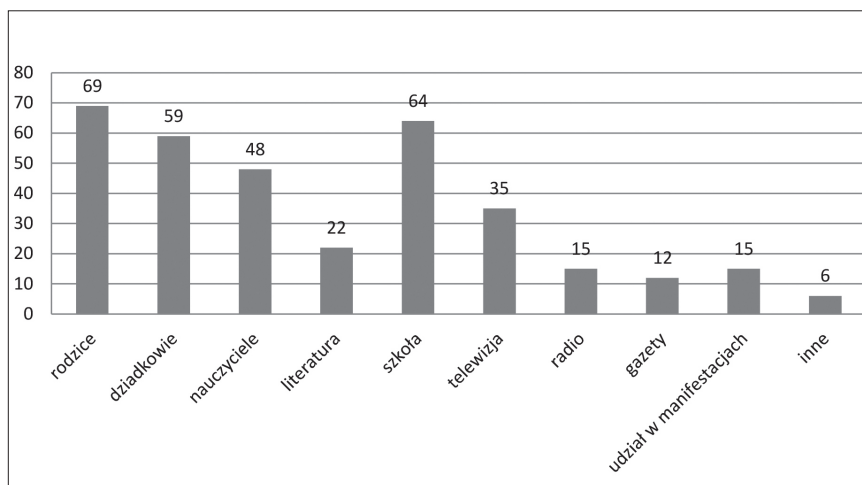
Konieczna jest apoteoza czynów patriotycznych w historii Polski i zachowań z tym związanych. Przykład powinni dawać politycy, rodzice, nauczyciele aktywną postawą obywatelską w swoim środowisku.

W 2015 r. przeprowadziłem badania ankietowe w sposób bezpośredni na temat patriotyzmu w sześciu szkołach podstawowych w Radomiu, po jednej klasie w każdej szkole. Łącznie badaniami ankietowymi objęto 119 uczniów klas szóstych. Celem badań było określenie stopnia patriotyzmu wśród młodzieży szkolnej. Kwestionariusz ankiety zawierał 15 pytań – w tym 10 zamkniętych i 5 otwartych.

²⁸ G. Grzybek, *Wielki poprzednik myśli narodowej Prymasa Tysiąclecia – Błogosławiony Józef Bilczewski, „O suwerenność narodu”*. Stowarzyszenie Rota w Bielsku Białej, Bielsko-Biała 2001, s. 15-16. Józef Bilczewski (ur. w 1860 roku w Wilamowicach) był metropolitą lwowskim w latach 1900-1923. Założył m.in. Związek Katolicko-Społeczny, który poprzedził powstanie Akcji Katolickiej. Por. G. Grzybek, *Związek Katolicko-Społeczny w nauczaniu pasterskim arcybiskupa Józefa Bilczewskiego*, „Horyzonty Wiary” 2001/12, nr 3, s. 70-81.

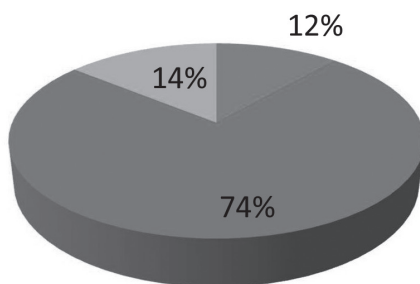
²⁹ A. Frączek, A. Wilkomirska, *Poziom i uwarunkowania wiedzy obywatelskiej polskich nastolatków*, „Kolokwia Psychologiczne” 2002, nr 10, s. 74-93.

1. Pierwsze pytanie brzmiało: skąd czerpiesz informacje o patriotyzmie? Jak wynika z wykresu, uczniowie głównie czerpią informacje o patriotyzmie od rodziców i ze szkoły. Niestety tylko niespełna 13% uczniów uczestniczy w manifestacjach.



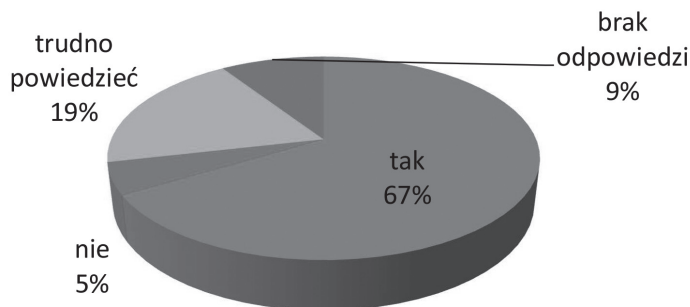
2. Czy patriotyzm jest dla uczniów pojęciem przestarzałym, nieaktualnym w czasach pokoju?

■ tak ■ nie ■ trudno powiedzieć



Co czwarta osoba uważa, że pojęcie patriotyzmu jest ciągle aktualne i żywe, ale 12% respondentów traktuje je jako przestarzałe, szczególnie w czasach pokoju.

3. Na pytanie, czy należy ryzykować życie w obronie ojczyzny, 33% ankietowanych nie ma zdania lub odpowiada przecząco.



4. Aktywne uczestnictwo w obchodach niektórych świąt narodowych potwierdza 86% respondentów, za najważniejsze uważając: Narodowe Święto Niepodległości 11 listopada, Święto Wojska Polskiego, Święto Pracy – 1 maja, Święto Flagi RP – 2 maja, Święto Konstytucji 3 maja, Narodowy Dzień Pamięci Powstania Warszawskiego.

Uczniowie obchodzą wyżej wymienione święta w różny sposób, najczęściej według rodzinnych tradycji poprzez wywieszenie flagi, udział w marszach, a także w szkole, uczestnicząc w apelach, pogadankach na godzinach wychowawczych, nosząc strój galowy oraz oglądając transmisje obchodów w telewizji. Niestety 14% ankietowanych nie uczestniczy w obchodach żadnych świąt narodowych i nie potrafi ich wymienić.

5. Co zdaniem trzynastolatków oznacza – być patriotą? Ankietowani udzielili różnych odpowiedzi, niektóre o znaczeniu głębszym, inne bardzo szczegółowe. Pogrupowano je według bliskoznaczności i intencji odpowiedzi.

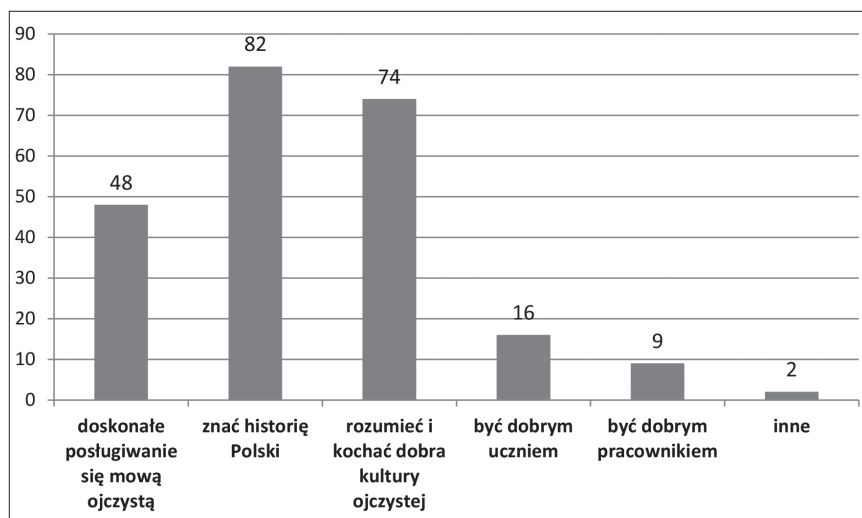
Być patriotą zdaniem szóstoklasistów oznacza:	Liczba odpowiedzi
<ul style="list-style-type: none"> • dbać o ojczyznę, środowisko, gospodarkę, kupować polskie produkty; 	28
<ul style="list-style-type: none"> • miłość do ojczyzny, wierność, szacunek do kraju, symboli narodowych, obronę jej dobrego imienia, przynależność, obywatelstwo; 	41
<ul style="list-style-type: none"> • uczestnictwo w świętach narodowych, znajomość historii Polski, pamięć o bohaterach narodowych; 	32

Być patriotą zdaniem szóstoklasistów oznacza:	Liczba odpowiedzi
<ul style="list-style-type: none"> postawy człowieka – bycie szlachetnym, uczciwym, wierzącym i godnym Polakiem. 	23

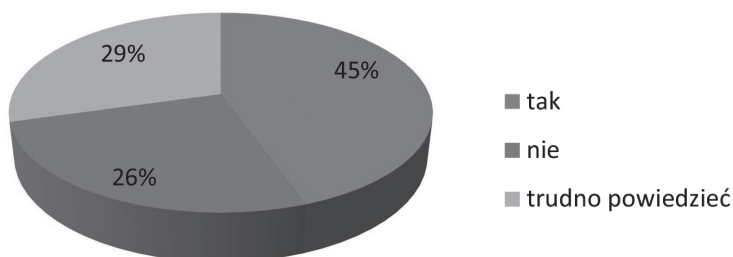
6. Potrzebę zdobywania wiedzy na temat postaw patriotycznych dostrzega aż 89% badanych, takiej chęci nie przejawia 9% uczniów, a 2% nie ma na ten temat zdania.

7. Wśród postaci literackich uważanych i kojarzonych z prawdziwym patriotą uczniowie najczęściej wymieniają takie osoby, jak: Andrzej Kmicic, Pan Wołodyjowski, Nemeček (*Chłopcy z Placu Broni*), Pinokio, bohaterowie *Kamieni na szaniec*, Piotr, Edmund, Zuzanna i Łucja z *Opowieści z Narnii*, bohaterowie lektury *Bracia Lwie Serce*. Oprócz postaci literackich respondenci wymieniali także osoby ze świata realnego: pisarzy, poetów, noblistów, polityków i postaci historyczne.

8. Co to znaczy być dobrym Polakiem?

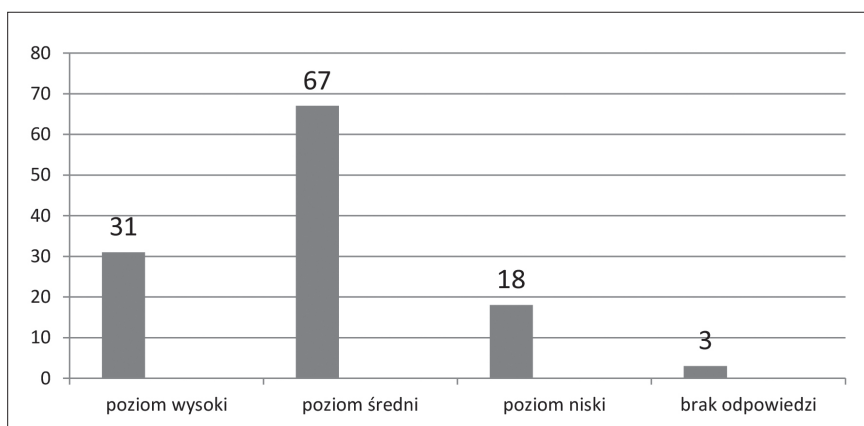


9. Wielu Polaków wiarę katolicką wiąże z polskością, czy młode pokolenie w pełni podziela tę myśl?



W uzasadnieniu odpowiedzi uczniowie zaznaczają wyraźnie rozdzielność wiary od narodowości, np.: „Nie każdy katolik jest patriotą”, „Wiara nie musi być związana z narodowością”, „Nie trzeba być katolikiem, aby być Polakiem”, „Każdy ma prawo do wyboru religii”, „Katolicy żyją w różnych krajach, a nie są Polakami”, „Wielu Polaków jest ateistami”. Dla wielu uczniów wiara i polskość to nierozzerwalny związek, np.: „Polska od wieków była i jest państwem katolickim”, „Historia Polski jest związana z wiarą – Bóg, Honor, Ojczyzna”.

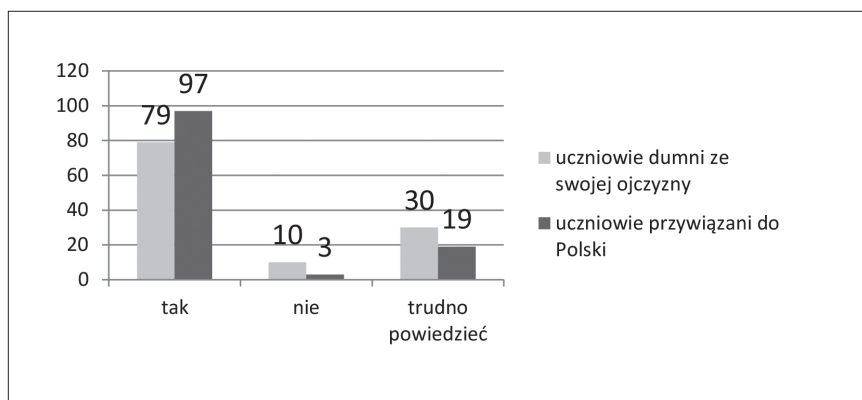
10. Jak oceniasz poziom swojej wiedzy historycznej o kraju ojczystym?



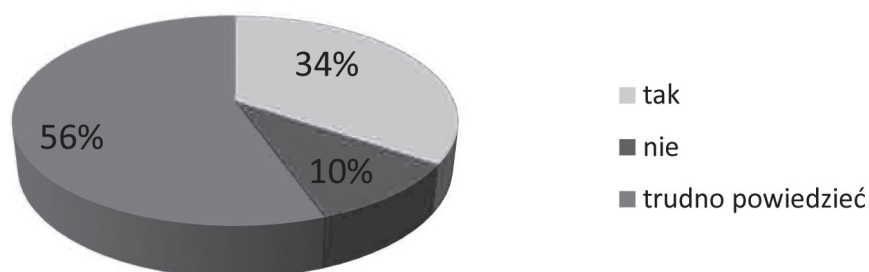
Tylko 26% badanych ocenia poziom swojej wiedzy z zakresu historii Polski jako wysoki, 56% – jako średni, a 3% nie potrafi tego ocenić.

11. Perspektywy rozwoju naszego kraju widzi jedynie 38% ankietowanych uczniów, szczególnie w dziedzinie: sportu, kultury, elektroniki, nauki, budownictwa, polityki i militariów. Niestety aż 56% respondentów nie dostrzega żadnych perspektyw rozwoju Polski, a 6% nie ma zdania na ten temat.

12 i 13. Czy jesteś dumny ze swojej ojczyzny i czy czujesz się przywiązany do Polski? Mimo świadomości problemów gospodarczych, ekonomicznych i politycznych naszego kraju 66% badanych jest zdecydowanie dumna ze swojej ojczyzny, a 81% czuje przywiązanie do Polski.



14. Na poświęcenie własnych spraw interesom Polski gotowych byłoby jedynie 34% respondentów.



15. Swoją pomoc dla ojczyzny ankietowani widzą przede wszystkim w: obronie kraju – 57%, reprezentowaniu Polski na arenie międzynarodowej w sporcie, w rozwoju nauki, gospodarki – 41%, a także w promowaniu polskiej kultury i szlachetnej postawy godnej Polaka – patrioty.

Na podstawie przeprowadzonych badań można stwierdzić, że 13-latkowie nie są w pełni ukształtowani patriotycznie, mają jednak świadomość, że trzeba zdobywać wiedzę na temat patriotyzmu poprzez pewne zachowania i postawy. Wydaje się, że niektóre z pytań mogły sprawiać kłopoty z odpowiedzią, ale z ogólnej analizy odpowiedzi wynika, że nastolatki są świadomi bycia Polakami. Można wysnuć wniosek, że postawy patriotyczne są gubione w późniejszych latach, już w okresie pewnej aktywności, czy to społecznej, czy to zawodowej.

Wychowanie patriotyczne i obywatelskie dzisiaj

Istota reformy w III Rzeczypospolitej polega na wyzwoleniu w nauczycielach, dyrekcjach szkół i społeczności lokalnej twórczych poszukiwań wychowawczych przez zwiększenie autonomii placówek oświatowych. Ścieżki edukacyjne wpisane do podstawy programowej kształcenia ogólnego służą temu celowi. Należy przekazywać treści dotyczące wychowania do życia w rodzinie, do współżycia w społeczności lokalnej, do podjęcia obowiązków wobec ojczyzny, także obowiązków wobec ojczyzny, w tym także obowiązku obrony³⁰.

W rzeczywistości szkolnej występują również elementy niesprzyjające wychowaniu obywatelskiemu, bardziej patriotycznemu.

Bardzo ważnymi aspektami wychowania obywatelskiego i kształtowania patriotyzmu są:

- wejście Polski do UE;
- rozwój globalnej konsumpcji i upowszechnienie się jednego modelu życia;
- sposób i metody prowadzenia wojen;
- sytuacja polityczna po ataku na WTC w Nowym Jorku, a także po wojnie w Afganistanie i Iraku;
- śmierć papieża Jana Pawła II;
- katastrofa smoleńska;
- wojna na Ukrainie.

Wraz z nowym modelem wychowania obywatelskiego będzie się rozwijał nowy typ patriotyzmu. Wychowanie patriotyczne musi się odwoływać do uniwersalnych norm etycznych, których dopełnieniem jest Powszechna

³⁰ W. Książek, *Szkoła nadziei*, w: *Wychowanie w polityce oświatowej rządu*, red. J. Buzek, Warszawa 1999, s. 13-14.

Deklaracja Praw Człowieka³¹. Wychowanie patriotyczne i obywatelskie było priorytetem Ministra Edukacji Narodowej na rok szkolny 2006/2007. Kształtowanie postaw patriotycznych jest obowiązkiem szkoły, bez względu na to, czy o tym mówi minister edukacji. Kiedy jednak ministerstwo zwraca uwagę na te działania, w sposób szczególnie należy przyłożyć się do staranniejszego przygotowania np. świąt narodowych.

Postawę patriotyczną kształtuje nauczyciel poprzez działalność dydaktyczno-wychowawczą w pewnych warunkach środowiskowych. Patriotą staje się człowiek w miarę uświadomienia sobie zadań, gdy ma możliwość rozwijania oczekiwanych właściwości osobowych przez wielokrotne ich powtarzanie. Powinno się tworzyć sytuacje wychowawcze, w których aktywność młodzieży wiązałaby się z osiągnięciem coraz wyższego poziomu dojrzałości intelektualnej, moralnej i społecznej. Ciągi sytuacji wychowawczych służą kształtowaniu postaw patriotycznych i tworzą proces wychowania patriotycznego w danym środowisku młodzieżowym. Wychowanie patriotyczne jest procesem związanym z wieloma sytuacjami z życia społecznego.

Niektórzy uważają, że do realizacji wychowania patriotycznego wystarczy ukierunkowanie na zagadnienie programów kształcenia języka polskiego, historii, wychowania obywatelskiego, geografii, muzyki i innych. Skorelowane treści mają dać efekty wychowawcze. Realizowanie treści patriotycznych zawartych w podstawie programowej jest podstawowym aspektem kształtowania postaw i opinii patriotycznych, ważna jest również postawa nauczyciela, który te treści przekazuje. Na pewno warto uczyć patriotyzmu w polskich szkołach, aby uświadamiać uczniom, jak postępować, aby swym zachowaniem nie przynosić ujmy i wstydu swemu narodowi. I jak śpiewa polski zespół T. Love:

„Ojczyznę kochać trzeba i szanować
Nie deptać flagi i nie pluć na godło
Należy też w coś wierzyć i ufać
Ojczyznę kochać i nie pluć na godło”.

Bibliografia

Anderson B., *Imagined communities. Reflection on the origin and spread of nationalism*, Verso, London.

Boksański Z., *Polacy o sobie: autoidentyfikacje i samooceny*, „Kultura Współczesna” 2006, nr 1.

³¹ Por. G. Grzybek, *Wychowanie moralne a norma etyczna*, w: *Wokół wychowania*, red. D. Czubala, G. Grzybek, Bielsko-Biała 2003, s. 17-20.

- Feshbach S., *Ludzka agresja a wojna*, 1991.
- Frączek A., Wilkomirska A., *Poziom i uwarunkowania wiedzy obywatelskiej polskich nastolatków*, „Koloquia Psychologiczne” 2002, nr 10.
- Jan Paweł II, *Pamięć i tożsamość*, Wydawnictwo Znak, Kraków 2005.
- Grzybek G., *Aktualność idei wychowawczych Józefa Bilczewskiego metropolity lwowskiego w latach 1900-1923*, Wydawnictwo ATH, Bielsko-Biała 2003.
- Grzybek G., *Wielki poprzednik myśli narodowej Prymasa Tysiąclecia-Błogosławiony Józef Bilczewski*, „O suwerenność narodu”, Stowarzyszenie Rota w Bielsku-Białej, Bielsko-Biała 2001.
- Grzybek G., *Wychowanie moralne a norma etyczna*, w: *Wokół wychowania*, red. D. Czubała, G. Grzybek, Wydawnictwo ATH, Bielsko-Biała 2003.
- Grzybek G., *Związek Katolicko-Społeczny w nauczaniu pasterskim arcybiskupa Józefa Bilczewskiego*, „Horyzonty Wiary” 2001/12, nr 3, s. 70-81.
- Jedliński J., *Wszystko ginie w medialnym zgiełku*, „Przegląd” 2004, nr 15, s. 11-13.
- Konieczna-Śliwińska D., *Edukacja regionalna w szkolnictwie ponadgimnazjalnym*, „Wiadomości Historyczne” R. XLVII, 2004, nr 2, s. 52-55.
- Kryńska E., *Ideale wychowania i wzory osobowe narodu polskiego w XIX i XX w.*, t.1, Trans Humana, Białystok 2006.
- Książek W., *Szkoła nadziei*, w: *Wychowanie w polityce oświatowej rządu*, red. J. Buzek, „Biblioteczka Reformy”, nr 13, Warszawa 1999, s. 13-14.
- Lazari A.D., *Patriota z Unii*, „Przegląd” 2004, 2 maj, s. 34-35.
- Malinowski L., *Barwy patriotyzmu*, Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych, Warszawa 1987.
- Maternicki J., *Edukacja historyczna młodzieży. Problemy i kontrowersje u progu XXI w.*, TNOiK „Dom Organizator”, Toruń 1998.
- Maternicki J., *O nowy kształt edukacji historycznej*, WSiP, Warszawa 1984.
- Młodzież jest taka jak my (rozmowa red. z prof. J. Czapińskim)*, red. A. Godlewski, „Głos Koszaliński” 131/2006.
- Nowicka E., *Polskość w świadomości młodzieży szkolnej i studenckiej*, w: *Inny-obcy-wróg. Swoi i obcy w świadomości młodzieży szkolnej i studenckiej*, red. E. Nowicka, J. Nawrocki, Oficyna Naukowa, Warszawa 1996.
- Radomski A., *Edukacja historyczna wobec wyzwań ponowoczesności*, www.kulturahistoria.umcs, s. 8 (dostęp: 14.12.2005).
- Rondomańska Z., *Czy lekcje wychowania patriotycznego są potrzebne?*, „Wychowanie Muzyczne w Szkole” 2007, nr 1, s. 5-6.
- Sawiński P., *Po co i jak uczyć patriotyzmu w szkole?*, „Wszystko dla Szkoły” 2007, nr 10.

Skarżyńska K., *Nacjonalizm, patriotyzm a relacje międzynarodowe*, w: tejże, *Człowiek a polityka. Zarys psychologii politycznej*, PWN, Warszawa 1995.

Skarżyńska K., *Rodzaje patriotyzmu. Czy i jak osobiste doświadczenia oraz wychowanie różnicują postawy narodowe?*, w: *Wychowanie, pojęcia, konteksty, procesy. Interdyscyplinarne ujęcie*, red. M. Dudzikowa, M. Czerepaniak-Walczak, t. 4, GWP, Gdańsk 2008.

Staub E., *Blind versus constructive patriotism: Moving from embeddedness in the group to critical loyalty and action*, w: *In the lives of Individuals and Nations*, red. D. Bar-Tal, E. Staub, Nelson-Hall, Chicago 1997.

Stróżewski W., *Aksjologiczna struktura człowieka*, „Kwartalnik Filozoficzny” 1988, z. 4, s. 30-32.

Ziołowicz K., *Edukacja regionalna jako element edukacji patriotycznej*, Oficyna Wydawnicza Scriptum, Kielce 2007.

Żakowski J., *Rzecz o szczuciu*, Rozmowa z prof. Januszem Czaplńskim o niespodziewanych konsekwencjach poczynań ministra edukacji Romana Giertycha w polskich szkołach i o tym, jak wybrnąć z tego bigosu, „Polityka” 2007, 10.